

<https://doi.org/10.15407/fd2025.01.145>

УДК 172.4

Сергій ЙОСИПЕНКО,

доктор філософських наук,

завідувач відділу історії філософії України,

заступник директора з наукової роботи,

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,

01001, Київ, Трьохсвятительська, 4

serhii.yosypenko@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-5928-6638>

SCOPUS ID: 57202759650

ФІЛОСОФІЯ ТА МОРАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ВІЙНИ¹

Стаття продовжує запропонований Р. Брагом аналіз «наслідків досвіду війни для філософів» та «впливу такого досвіду на їхній спосіб мислити». Автор статті пропонує розрізняти окремі досвіди війни відповідно до характеру воєн та способів участі в них, а також обґрунтовує тезу, що на мислення філософів може впливати не лише пережитий досвід війни, отриманий у якості військового чи цивільного, зачепленого бойовими діями, а й відкриття, завдяки війні, несподіваних аспектів реальності людського життя чи історії, які стають викликом для певної філософської теорії, способу філософування чи філософії в цілому.

У статті проаналізовано реакцію на війни XX століття тих французьких філософів, які намагаються підсумувати досвід конкретних воєн та концептуалізувати ту воєнну реальність, яка стала для них викликом, зокрема акцентовані відмінності сприйняття Першої та Другої світових воєн відповідними поколіннями філософів на прикладі книги Алена «Марс, або Війна під судом» (1921) та статті

¹ Стаття підготовлена на основі виступу на круглому столі «Війна як виклик для моральних цінностей», проведеному «Філософською думкою» 29 листопада 2024 року.

Цитування: Йосипенко, С. (2025). Філософія та моральна реальність війни. *Філософська думка*, 1, 145—172. <https://doi.org/10.15407/fd2025.01.145>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

М. Мерло-Понті «Війна відбулась» (1945), а також здійснений порівняльний аналіз змін творчих траєкторій М. Мерло-Понті та Р. Арона, спричинених Другою світовою війною. Книга Ж. Бодриєра «Війна в Затоці не відбулася» (1991), на думку автора, продовжує традицію «післявоєнних» текстів французьких філософів, підсумовуючи наслідки Холодної війни та концептуалізуючи особливості нових воєн.

Відштовхуючись від цих аналізів автор показує, що одним із наслідків трансформації характеру воєн після закінчення Холодної війни є тенденція до зникнення характерної для воєн ХХ століття реальності, яку слідом за М. Волицером можна назвати «моральною реальністю війни», а також що разом із поверненням повномасштабної й довготривалої міждержавної війни внаслідок агресії РФ проти України відбувається відродження цієї моральної реальності, яка стає викликом зонайменше для тих філософів, які отримали пережитий досвід цієї війни.

Ключові слова: пережитий досвід війни, війни ХХ століття, французька філософія ХХ століття, моральна реальність війни, російсько-українська війна.

У досить короткому й загальному розділі «Війна та філософія», написаному для колективної монографії «Війна та історія», Ремі Браг береться за доволі складне і непересічне завдання: «не оглянути філософські теорії війни, а радше подивитися, якими були наслідки досвіду війни для філософів, а також чи вплинув цей досвід на їхній спосіб мислити» (Brague, 2019: р. 285). Реалізація такого завдання відбувається відповідно до логіки, яку сам автор називає «доцентровою»: «почати від максимальної дистанції щодо війни і поступово наближатись до реального [effectif] контакту з нею» (Brague, 2019: р. 285). Проаналізовані на початку розділу приклади демонструють, що на «максимальній дистанції щодо війни» вона постає радше як «загальне поняття» (Brague, 2019: р. 286), а результатом її розгляду у такій перспективі може бути якась загальна концепція чи навіть «філософська теорія війни». Натомість поява філософії історії та уявлення про історичний прогрес відкриває іншу перспективу — «можливої участі філософів у війні» (Brague, 2019: р. 286), а отже порушує питання мотивів і форм такої участі. Р. Браг виділяє дві форми «участі у війні» (effort de la guerre): перша полягає в тому, що філософи «підтримують якусь сторону в конфлікті, у якому не задіяна власна країна» (Brague, 2019: р. 287), керуючись міркуваннями історичного прогресу (або, можна додати, історичної і/чи моральної справедливості), друга — у тому, що філософи «роблять внесок у національну пропаганду, яка виправдовує позицію власної країни» (Brague, 2019: р. 287). Як приклади останньої Р. Браг наводить праці Анрі Бергсона (1859—1941) та Макса Шелера (1874—1928), написані під час та в контексті Першої світової війни, наголосивши при цьому, що вони «належать не до безсмертної частини їхньої творчості, а скоріше до того, що хотілось би забути...» (Brague, 2019: р. 287)².

² У постскриптімі «Війна і філософія» до своєї попередньої статті (Йосипенко, 2022: сс. 93—95) я торкаюся іншого випадку *Professorenkriegsliteratur* — випадку Владіміра Ерна (1882—1917), який, на жаль, залишається актуальним і сьогодні.

Коротко оглянувши різні варіанти долі філософів у часи війни, включно з небагатьма філософами, які мали «прямий досвід військового життя» (Brague, 2019: p. 288), Р. Браг окремо зупиняється на двох «особливих випадках» — Симони Вейль (1909—1943) та Людвіга Вітгенштайна (1889—1951), однак після короткого аналізу він змушений констатувати, що, «здається, ні Симона Вейль, ні Вітгенштайн, не відчували потреби виробити філософську теорію війни як таку» (Brague, 2019: p. 292). Ця констатація, зрештою, відповідає загальному висновку Р. Брага, згідно з яким «важко довести, що пережитий досвід війни, якщо відрізнити такий від суто теоретичного пізнання через почуте від когось чи через роботи істориків, спровокував поворот у думці якогось філософа чи посприяв такому повороту» (Brague, 2019: p. 292).

Попри негативний висновок, сформульований Р. Брагом на основі його короткого огляду, я все ж вважаю, що запропонований ним аспект аналізу та підходи до нього є цікавими й продуктивними, відтак спробую продовжити його у цій статті. Водночас, на мою думку, детальний аналіз зв'язку війни та філософії у запропонованому аспекті потребує уточнення його засадничих елементів.

«Пережитий досвід війни» внаслідок «реального контакту з нею» не є ні необхідною, ні достатньою умовою інтересу до війни як до предмета дослідження: філософ може мати суто теоретичний інтерес до неї як до одного з явищ людського життя чи історії. У межах модерних філософій історії чи політичних ідеологій, такий інтерес може спонукати філософа підтримати «прогресивну» чи «ідеологічно близьку» сторону в якійсь конкретній війні. Однак підтримка філософами тієї чи тієї сторони у конкретній війні найчастіше визначена іншими мотивами: це очевидно у випадку участі в «національній пропаганді, яка виправдовує позицію власної країни», де філософи діють радше як громадяни, як патріоти своєї країни, а не як філософи, навіть якщо використовують при цьому свій символічний капітал філософів, престиж філософії чи, зрештою, набуті під час занять філософією навички аргументації й переконання. Підтримка якоїсь «сторони у конфлікті, у якому не задіяна власна країна», також може бути визначена подібними мотивами, які в цьому випадку краще назвати космополітичними: наприклад солідарністю громадян світу з іншими громадянами світу, що страждають від збройного конфлікту та його наслідків. За описаних обставин підтримка однієї зі сторін конфлікту визначена пережитим досвідом війни: громадяни держави, що воює, навіть якщо вони не беруть участі в бойових діях і не страждають від них безпосередньо, набувають його остільки, оскільки війна загрожує якщо не їхньому життю, то їхньому життєвому світові, їхній особистій та колективній свободі, громадянській гідності тощо; те саме можна сказати і про тих, хто вважає себе громадянами світу й проявляє солідарність з

однією з воюючих сторін із космополітичних мотивів: війна загрожує їхньому уявленню про світовий устрій та життєвий світ людства в цілому, вона посягає на життя, гідність, свободу людини взагалі.

«Реальний контакт» з війною — участь у бойових діях як військового або ж цивільного, що в той чи той спосіб безпосередньо зачеплений бойовими діями, дає інший досвід війни, який можна назвати «пережитим досвідом війни» у вузькому розумінні. Досвіди війни можуть відрізнятися тією мірою, якою те, що зазвичай називають одним і тим самим словом «війна», позначає різні реальності. Коли ми говоримо про «війну як загальне поняття», то маємо на увазі якесь трансісторичне й незмінне упродовж історії явище, яке водночас щоразу переживають поновому під час конкретних воєн та в різних конкретних контекстах і ситуаціях. Понад те, скільки існує або ж скільки пам'ятає себе людство, сутність війни залишається незмінною, проте чи не кожного разу, коли відбувається якась війна (щонайменше за модерної доби), вона демонструє якийсь новий технічний, соціальний, політичний і, навіть, антропологічний чи моральний вимір: якщо людство прогресує, то війни прогресують разом з ним, а можливо, навіть і швидше за нього. Предметом уваги філософа може бути згадана незмінна сутність війни, тобто «війна як загальне поняття», котру він зумів розгледіти або у війнах, описаних очевидцями чи істориками, або ж у конкретній війні, яка зачепила його самого; у останньому випадку поруч із «війною як загальним поняттям» предметом уваги філософа може стати «реальний контакт» з війною як такий, зокрема те, що скориставшись назвою знаменитої книги Ернста Юнгера (1895—1998), можна назвати «війною як внутрішнім переживанням» (1922)³ або ж будь-який інший вимір війни, котрим конкретна війна обернулася для філософа.

Чи є якийсь суто філософський досвід, поруч із досвідом, що його філософ може набути як громадянин, військовий, цивільний, безпосередньо чи опосередковано зачеплений бойовими діями, або ж ангажований інтелектуал? Я буду виходити з припущення, що війна здатна загрозовувати не лише життю, життєвому світові, політичній чи культурній ідентичності, особистій свободі та гідності: відкриваючи філософу свою реальність, або ж несподівані аспекти реальності людського життя чи історії, війна може перетворитись на проблему для філософії і стати викликом для якоїсь конкретної філософської теорії, якогось конкретного способу філософування або ж для філософії в цілому. З цього погляду філософські концепції чи філософські теорії війни покликані не просто осягнути й описати сутність війни як одного з явищ людського життя чи історії, а передусім розглянути війну як проблему та відповісти на її виклик.

³ Відповідно до назви її українського перекладу (Юнгер, 2022).

Зокрема Тома Бернс, який зробив у своїй книзі «Війна філософів» не лише загальний огляд, а й досить детальний аналіз розв'язання «питання війни великими філософами — тими, на основі яких організовують виклад історії західної філософії у її найбільш класичних версіях», зауважує, що більшість з них «обмежується відносно невеликою кількістю стратегій, які дають їм змогу взяти питання [війни] під контроль, прикриваючи, віддаляючи, приглушуючи і навіть нейтралізуючи конфліктність, яка є серцевиною війни...» (Berns, 2019: p. 7).

Т. Бернс визначає своїм завданням «... розглянути війну, відштовхуючись від цієї діяльності з прикривання чи нейтралізації, яким її піддає філософія, так само як і філософська практика з моменту, коли їм чинить опір воєнна реальність. Я розглядаю лише це зіткнення без зустрічі, строго обмежуючи таким чином свій розгляд лише питанням війни у філософії» (Berns, 2019: p. 7). Натомість я, слідом за Р. Брагом, розглядатиму питання «війни та філософії», зосередившись на моментах зустрічі філософів з воєнною реальністю, яка завдяки пережитому в той чи той спосіб досвіду війни стає викликом і проблемою для їхніх філософських теорій та способу філософування. У цій статті я проаналізую реакцію філософів на війни ХХ століття на прикладі кількох текстів французьких філософів, які безперечно належать до тих, без кого важко уявити собі виклад історії французької філософії ХХ століття. Це тексти, де вони намагаються підсумувати досвід конкретних воєн та концептуалізувати ту воєнну реальність, яка стала викликом для них і/чи для їхньої філософії. Ці тексти написані у контексті різних воєн та на основі різних досвідів війни, що їх послідовно пережили покоління їхніх авторів, утворюючи, таким чином, своєрідну традицію, яка засвідчує одночасно тяглість цієї проблематики у французькій філософії упродовж «короткого ХХ століття», та еволюцію характеру воєн і їх сприйняття філософами в межах цього періоду.

Війни, що «відбулись»: Перша та Друга світові

Я почну цей аналіз з невеликого, але знакового тексту на тему війни та філософії авторства французького філософа ХХ століття, який мав «пережитий досвід війни», зокрема участі в бойових діях: Мориса Мерло-Понті (1908—1961). У першому числі часопису «Тан Модерн»⁴ виходить

⁴ Назву цього заснованого у 1945 році «політичного, літературного та філософського» часопису — *Les Temps Modernes*, можна перекласти як «Нова доба»: він був задуманий як видання, що розпочинає нову, «післявоєнну» інтелектуальну історію Франції. До першого складу редколегії, окрім засновників часопису — згаданого М. Мерло-Понті, Жана-Поля Сартра (1905—1980), Симони де Бовуар (1908—1986), входив також однокурсник і багаторічний друг Ж.-П. Сартра Реймон Арон (1905—1983).

його стаття «Війна відбулась», написана у червні 1945 року, одразу по завершенню Другої світової війни (далі — ДСВ) у Європі. Ця коротка назва, яку важко передати українською разом з усіма її конотаціями, констатує не стільки те, що ця війна залишилась у минулому, тобто що вона *вже* відбулась чи закінчилась, скільки те, що війна *відбулась*, стала реальністю, яку не можна ні змінити, ні ігнорувати. Реальністю, створеною не стільки тим, як саме закінчилась чи закінчиться ця війна, скільки тим, що вона все-таки почалась: «війна ще не закінчилась, як усе вже змінилося...» (Merleau-Ponty, 1966: p. 266)⁵.

Стаття М. Мерло-Понті намагається описати цю реальність і те, як вона змінила французьке інтелектуальне середовище, а в деяких місцях текст статті набуває навіть вигляду своєрідного іспиту сумління філософа, який не лише пережив цю війну, а й вижив у ній та більшу частину війни мав можливість працювати як філософ⁶. Водночас це також своєрідний маніфест покоління французьких філософів, яке народилося в першій декаді ХХ століття і сягнуло свого «акме» під час або щойно після війни. Становлення цього покоління відбувалося в період між двома світовими війнами, воно зростало під впливом та навчалось в учителів і професорів попереднього покоління, які дорослими «пережили війну 1914 року і чий імена записані цілими курсами на пам'ятниках загиблим. Але ми навчались, що пам'ятники загиблим є блюзнірством, бо перетворюють жертв на героїв. Нас запрошували брати під сумнів уже завершену історію, віднаходити момент, коли Троянська війна ще могла не відбутися⁷ чи де свобода все ще могла, одним жестом, зруйнувати зовнішню фатальність. Ця оптимістична філософія, що зводила людське суспільство до суми свідомостей, завжди готових до миру та щастя, насправді була філософією нації, якій важко далась перемога, це була компенсація в нашій уяві спогадів 1914 року» (Merleau-Ponty, 1966: p. 246). Стаття М. Мерло-Понті відтак намагається переглянути успадковані від цього

⁵ Я цитую текст статті за п'ятим виданням збірника «Сенс і нон-сенс», який уперше вийшов у 1948.

⁶ Якщо «Структура поведінки» (1942) М. Мерло-Понті була написана ще до війни, то його «Феноменологія сприйняття» (1945) є продуктом воєнного часу.

⁷ Назва статті М. Мерло-Понті «Війна відбулась» (*La guerre a eu lieu*) є своєрідною реплікою на назву п'єси Жана Жироду (1882—1944) «Троянська війна не відбудеться» (*La guerre de Troie n'aura pas lieu*; 1935). Ж. Жироду — французький письменник і дипломат, випускник Вищої нормальної школи і германіст за освітою, брав участь у ДСВ як піхотний офіцер, був двічі поранений у боях, що лише зміцнило його пацифістські переконання. П'єса мала відверто пацифістський характер: звертаючись до приводів та причин, що призвели до Троянської війни, автор проводив паралель між нею та наближенням нової великої війни між європейськими народами, яке в 1930-х роках відчували усі, все ще маючи можливість уникнути цієї війни.

покоління учителів та професорів філософські та політичні настанови, міжвоєнну філософію та інтелектуальну атмосферу в цілому, зрештою, свої власні «довоєнні» переконання, з позиції пережитого досвіду війни.

Одним з найпомітніших представників згаданого попереднього покоління філософів був Ален (псевдонім Еміля-Огюста Шарт'є, 1868—1951) — учасник Першої світової війни (далі — ПСВ) та переконаний пацифіст, який, незважаючи на свої переконання, добровільно зголосився до війська у серпні 1914 (у віці 46 років), оскільки вважав захист Франції від вторгнення ворожих військ своїм особистим обов'язком. До і після цієї війни Ален викладав філософію у різних ліцеях, зокрема в підготовчих (для вступу у Вищу нормальну школу) класах столичного ліцею Генріха IV; водночас він був своєрідним публічним філософом та філософським ерудитом, який регулярно друкував у періодиці свої *propos* — короткі філософські есе на найрізноманітніші теми. Безпосередньо учнями Алена були С. Вейль та Р. Арон, проте його роботи вплинули на все їхнє покоління включно з Ж.-П. Сартром. Уже через кілька років після війни Ален видав книгу «Марс чи війна під судом» (1921): збірку коротких текстів, які містять не лише рефлексії над власним пережитим досвідом війни, а й досить виразну критику героїчного бачення війни, реальність якої, на його думку є зовсім іншою: «... у повітрі фрази, прапори та слова підтримки, а біля твоїх ніг — рабство, брудне місиво та кров» (Alain, 1921: р. 182). На думку Фредерика Вормса, згадані тексти Алена та М. Мерло-Понті є, «... поза будь-яким сумнівом, двома найбільшими післявоєнними філософськими текстами (щонайменше у Франції), кожен з яких робить висновки з великої війни» (Worms, 2012: р. 1077).

Проте ці два тексти, написані на основі особисто пережитого досвіду війни, апелюють до дуже різних воєнних реалій. Для Алена йдеться передусім про реалії бойових дій, а також армійського фронтового життя, яке він — уже заслужений професор філософії, що став капралом польової артилерії, описує як «дивну суміш рабства та героїзму» (Alain, 1921: р. 168). Для М. Мерло-Понті реалії війни є зовсім іншими з огляду на історію участі Франції у ДСВ: першим її етапом була так звана «смішна війна» (*drôle de guerre*; вересень 1939 — травень 1940), коли бойові дії між французькою та німецькою арміями мали дуже обмежений характер, що на той час влаштовувало обидві сторони. Для ще молодого професора філософії М. Мерло-Понті, який перетворився на молодшого лейтенанта піхоти⁸, цей етап не був визначальним життєвим досвідом війни та не спонукав до особливих висновків: «Під час зими 39—40 наше становище солдатів не змінило нічого істотного в наших думках. Ми все ще мали дозвілля, щоб розглядати інших як відокремлені життя, війну — як осо-

⁸ Р. Арон та Ж.-П. Сартр під час «смішної війни» (так само як і під час своєї строкової) були військовослужбовцями армійської метеорологічної служби.

бисту пригоду, і ця дивна армія мислила себе як суму індивідів. Навіть якщо вона цілком щиро віддавалася бойовим завданням, вона не відчувала себе підпорядкованою цим завданням і всі її критерії залишалися критеріями мирного часу» (Merleau-Ponty, 1966: p. 249).

«Смішна війна» закінчилася німецьким проривом у травні—червні 1940 року, внаслідок якого Франція 22 червня 1940 року уклала з гітлерівською Німеччиною сепаратне перемир'я. «Нація, якій важко далась перемога» 1918 року, точніше яка залишалася приголомшеною ціною участі й перемоги у ПСВ, цього разу відмовилася платити таку ціну й зазнала стрімкої поразки. Водночас зупинка бойових дій не означала завершення війни, вона продовжилася в інших формах: реальність війни, про яку говорить у своїй статті М. Мерло-Понті, є реальністю життя в союзній гітлерівській Німеччині Французькій державі та під німецькою окупацією. Ця реальність схожа на реальність існування й виживання в умовах тоталітарного режиму, проте в цьому випадку умови такого існування й виживання визначені і позначені програною німцям війною: «Лише після червня 1940-го ми по справжньому вступили у війну. Відтепер ми зустрічали німців на вулиці, в метро, в кіно, і нам не можна було більше поводитися з ними по-людськи. [...] Нам потрібно було знову навчитись усім дитячим елементам поведінки, яких позбавило нас наше виховання: оцінювати людей за одягом, відповідати без ввічливості на їхні ввічливі звернення, чотири роки жити поруч з ними не живучи разом з ними жодної хвилини, відчувати себе під їхніми поглядами "французами", а не людьми» (Merleau-Ponty, 1966: p. 250).

Головним життєвим досвідом війни для обох філософів є досвід не-свободи, мало не повної залежності індивіда від зовнішніх умов та інших індивідів. Ален називає свій досвід війни «досвідом раба» (Alain, 1921: p. 80): йому випало служити в армії, яка була повністю підпорядкованою бойовим завданням і жила за критеріями воєнного часу, що вимагало встановлення у ній «абсолютної влади»; водночас у його очах ця абсолютна влада була лише крайнім і відвертим виразом того стану, у якому людина перебуває в суспільстві: «... порядок війни оприявнив владу у неприхованому вигляді, яка не допускає ні обговорення, ні відмови, ні обурення, яка визначає людині місце між безпосередньою покорою та безпосередньою смертю» (Alain, 1921: p. 134). Функціонування такої влади у неприхованому вигляді визначало стосунки людей у межах армійського організму, що в розумінні Алена також було лише оприявненням у неприхованому вигляді стосунків людей у суспільстві: «... влада була абсолютною всюди. Громадяни одразу ж були поділені на два класи: той, який командує, як забажає, і той, який кориться і працює. У артилеристів, наприклад, старшина потрапляє в рабство до каноніра, тоді як молодший лейтенант є королем» (Alain, 1921: p. 66).

Проте для Алена несвобода воєнного часу є, з одного боку, певною мірою виправданою (захистом Батьківщини), а з іншого, так само певною мірою, — добровільною: її співавторами та співучасниками є обидва згадані класи, навіть якщо клас, «який кориться і працює», прийняв її не свідомо і всупереч своїм інтересам. Натомість для М. Мерло-Понті воєнна несвобода має зовсім інше походження і значення: війна несподівано оприявнила поділ людства на різні народи і створила умови, у яких життя (а деколи й смерть) окремих людей прямо залежала від їх належності до певного народу — належності, що її люди не мали можливості ні вибирати, ні змінювати: «Німецький антисемітизм поставив нас перед істиною, невідомою нам у 1939. Ми думали, що немає ні євреїв, ні німців, є лише люди чи навіть свідомості. Нам здавалося, що в будь-який момент кожен з нас у щоразу новій свободі обирає бути, ким він хоче, та робити, що він хоче. Ми не розуміли, що [...] кожен з нас у співіснуванні постає перед іншими на основі якоїсь історичності, якої він не обирав, поводить з ними як “арієць”, єврей, француз, німець» (Merleau-Ponty, 1966: p. 254).

Водночас, враховуючи конкретні умови окупації, для представників такого народу, як «французи» все ж залишалося місце для особистого вибору, хай і доволі обмеженого, але в будь-якому разі значно більшого, аніж у інших — або прийняти ці умови, віднайшовши в них можливість для внутрішньої обмеженої свободи, або ж відкинути їх і померти вільним: «... кожен поступався зовнішній необхідності, за винятком кількох, які заплатили своїм життям. Потрібно було або припинити жити, відмовитися від цього зіпсованого повітря, цього отруєного хліба, або жити, тобто облаштовувати в загальному нещасті куточок приватної свободи, що більшість і зробила...» (Merleau-Ponty, 1966: p. 258). Оберненою стороною такої ситуації було те, що кожен вибір, навіть якщо він був вибором лише для себе і за себе, неминуче стосувався інших, набував якогось колективного, суспільного виміру та морального (а часто й політичного та юридичного) характеру: «... у цій битві нам більше не було дозволено залишитися нейтральними. Ми вперше були змушені не просто констатувати суспільне життя, а й жити ним» (Merleau-Ponty, 1966: p. 255).

Жоден вибір в умовах війни, якщо тільки він не передбачав повного відкидання умов окупації та активного опору з ризиком померти смертю героя, не звільняв від несвободи й залежності, не робив повністю вільним і незалежним. Якщо це був вибір на користь пасивного опору — «облаштувати куточок приватної свободи», щоб (всупереч окупації та окупантам) продовжувати своє життя і свою роботу, такий вибір давав лише видимість особистої свободи: «Жодна залежність не є такою видимою, як залежність окупованої країни. Навіть ті з нас, хто не був стривоженим і продовжував малювати чи писати, чи складати поеми, відчували, повертаючись до своїх творів, що наша колишня свобода понеслась за

свободою інших і що не можна бути вільним самому» (Merleau-Ponty, 1966: р. 251). Але навіть якщо це був вибір на користь активного опору, але з урахуванням умов окупації, він також певною мірою був визнанням і прийняттям колективної залежності й несвободи: «ті, хто полишив Францію, щоб продовжити війну за допомогою зброї чи пропаганди за її межами⁹, не можуть бути більш чистими, бо не є прямо скомпрометованими лише тому, що покинули на якийсь час місце і, в цьому розумінні, відповідають разом з нами за руйнівні дії окупації» (Merleau-Ponty, 1966: р. 259).

Які «висновки з великої війни» роблять автори кожного з цих текстів? Ален, який на початку війни 1914-го був уже цілком зрілим філософом, наголошує, що війна не стала для нього якимось особливим досвідом, який змінив би його бачення речей чи відкрив би якусь нову реальність: «насправді ця війна нічому істотному мене не навчила; я друг миру і ворог війни, як і раніше, причому такий самий радикальний, як і раніше» (Alain, 1921: р. 102). Для нього війна була лише продовженням політики, яке розкриває всі її негативні сторони: оскільки армія зрештою 1914 року, як і за всіх великих модерних воєн, не була професійною і складалася головним чином з переодягнутих в уніформу громадян (чимало з яких не мали попереднього досвіду військової служби), армійські порядки часів війни були для нього лише продовженням і доведенням до крайнього виразу порядків, що панують у суспільстві. Ален вважав війну своєрідним ексцесом політики, який народжується з інтересу одних та нерозуміння інших, а отже наслідком людської діяльності, цілком підвладним людям: він пропонує «зрозуміти, чому ті, хто любить владу, любить війну» (Alain, 1921: р. 186) і переконаний, що війни в принципі можна уникнути за допомогою «засобів, доступних кожному; потрібно лише відмовитися вірити [«тим, хто любить владу і війну»]. Просто сказати «ні»» (Alain, 1921: р. 186).

Учителі й професори, які часто мали досвід бойових дій ПСВ, прищеплювали своїм учням подібне бачення війни, її причин та наслідків, і воно було ще переконливішим від того, що пройшло випробування «Великою війною», було їхнім висновком з неї. Покоління учнів виросло в атмосфері заперечення і неприйняття війни як акцидентального та небажаного в людському житті та історії явища: «Ми таємно вирішили не звертати уваги на насильство та нещастя як елементи історії, оскільки ми жили в надто щасливій та надто слабкій країні, щоб думати про них. Для нас навіть стало обов'язком стеретися фактів. Ми навчались, що війни народжуються з непорозуміння, які можуть бути розвіяні, та випадковостей, які можна відігнати силою терпіння та відваги» (Merleau-Ponty, 1966: р. 245).

⁹ Якщо попередня цитата описує ситуацію самого М. Мерло-Понті та Ж.-П. Сартра, то це місце цілком відповідає випадку Р. Арона.

Повернення війни — сам факт того, що ДСВ все ж відбулась, стало для покоління учнів шоком, брутальним свідченням «неймовірної могутності історії» (Merleau-Ponty, 1966: р. 267): якщо для покоління учителів війна була жахливою людською помилкою, яку належить викривати й засуджувати, то для покоління учнів вона стала неблаганною «зовнішньою необхідністю», якій, звичайно, можна було «сказати “ні”» (ціною власного життя), але якої ніяк не можна було уникнути. Це зіткнення з реальністю війни стало викликом не лише для успадкованого розуміння історії та політики, а й для успадкованої філософії в цілому, показавши, що не лише війна може перебувати під судом філософів, а й реальність війни може поставити під сумнів їхню філософію. До такого висновку доходить Ф. Вормс, аналізуючи статтю М. Мерло-Понті: «... потрібно визнати, що війна, історія, вчинки, не лише потрясають, випробовують, а й у певному сенсі “судять” філософію та філософа. [...] Відтепер війна залишається для філософії одночасно *випробуванням* та *критерієм*» (Worms, 2012: р. 1079).

Аж до самого початку війни філософування відбувалося у якомусь абстрактному, вільному від історії та політики просторі: «Ми жили у світі, однаково близькому як до Гайдегера, так і до Платона, як до китайців, так і до французів (насправді так само далеко як від одних, так і від інших)» (Merleau-Ponty, 1966: р. 247). Відчуття свободи й незалежності від зовнішнього світу було настільки сильним, що ні вивчення німецької філософії, ні знання німецької мови, ні знайомство з німецькими філософами, ні, навіть, поїздки на наукові стажування в Німеччину, за окремими винятками не робили французьких філософів цього покоління чутливими до небезпеки нацизму доти, доки вона не зачепила їх безпосередньо: «Між нашими [знайомими] німцями та нами була лише та різниця, що в них нацизм був перед очима, а у нас — ще ні. Вони не могли не знати, що з ними роблять, а ми ще не дізналися про це» (Merleau-Ponty, 1966: р. 249).

Зіткнення з реальністю війни відкрило цьому поколінню філософів не лише «неймовірну могутність історії», а й непозбутню співпричетність кожного з них до цієї історії: «Ми перебуваємо у світі, ми змішані з ним, ми співучасники з ним» (Merleau-Ponty, 1966: р. 259). Чи можна твердити, що це відкриття спричинилося до якогось «повороту» у творчості М. Мерло-Понті? На мою думку, головним висновком, який він робить на основі пережитого досвіду війни, є констатація, що філософи не просто живуть і працюють у реальному світі, а що їхнє філософування неминуче має суспільний та політичний вимір і, можливо, навіть, обумовлена особистою та колективною «історичністю» тих, хто філософує. Цей висновок не спонукав його змінити свою філософію, пристосовувавши її до нової реальності світу або ж, навіть, знайти нову філософію, яка б краще з нею узгоджувалася, для М. Мерло-Понті радше йшлося про те, щоб обрати більш активну позицію у світі і щодо світу, продовжити своє

філософування, цього разу вже звертаючи увагу на факти та враховуючи реалії світу: «Ми не помилялися, коли у 1939 році хотіли свободи, істини, щастя, прозорих стосунків між людьми, і ми не відмовляємося від гуманізму. [...] Йдеться не про те, щоб відкинути наші цінності 1939 року, а про те, щоб їх реалізувати» (Merleau-Ponty, 1966: p. 268).

Відкриттям історії та відчуттям своєї співпричетності до неї пронизана навіть така, здавалось би, суто теоретична робота як «Феноменологія сприйняття», яка вийшла і була захищена як докторська дисертація у тому самому 1945 році. У передмові до цієї книги М. Мерло-Понті заявляє, що «справжня філософія переучує бачити світ і в цьому сенсі викладена історія може виражати світ з “ґрунтовністю” філософського трактату» (Мерло-Понті, 2001: с. 18), водночас наполягаючи на відповідальності «... перед нашою історією за нашу думку, а також за рішення щодо того, як нам розпорядитися нашим життям, і в обох випадках йдеться про жорстоку дію, яка верифікується, лише реалізуючись» (Мерло-Понті, 2001: с. 18). На останній сторінці книги М. Мерло-Понті підтверджує сказане на початку, а потім зупиняється, щоб дати слово справжньому герою, який один «може прожити до кінця свої стосунки із людьми та світом» (Мерло-Понті, 2001: с. 520) і цитує ще один знаковий твір часів ДСВ — «Военного пілота» (1942) Антуана де Сент-Екзюпері (1900—1944).

Почавши зі статті «Війна відбулась», М. Мерло-Понті не полишає теми історії, політики, суспільства. Їй буде присвячена його наступна книга «Гуманізм і терор» (Merleau-Ponty, 1947), низка опублікованих у післявоєнний період статей на цю тему будуть зібрані у цитованій збірці «Сенс і нон-сенс» (1948). Інтерес до історії — історії, що відбувається, що твориться тут і зараз, викликаний шоком війни, дедалі більше розвиватиметься після неї, оскільки закінчення ДСВ не зробило післявоєнний світ мирним і безконфліктним, а тема насильства стала в ньому ще актуальнішою. У своїх пошуках сенсу історії М. Мерло-Понті проходить шлях від переконання в тому, що марксизм є саме тим вченням, яке здатне не лише пояснити хід історії та її спрямування, а й визначити умови реалізації цінностей «свободи, істини, щастя, прозорих стосунків між людьми [...] гуманізму»¹⁰, і аж до розчарування у марксизмі як у його радянській, так і у Сартровій версії, висловленому в «Пригодах діалектики» (Merleau-Ponty, 1955) — книзі, яка остаточно поставила крапку на стосунках із Ж.-П. Сартром. Завдання і обсяг цієї статті не дають змоги детальніше зупинитися на цій темі, тут можна лише констатувати, що, зрештою, М. Мерло-Понті не розробив завершеної концепції філософії історії, а також погодитися з Жаном-П'єром Клеро, на думку якого

¹⁰ Цінностей, які, на переконання багатьох французьких філософів його покоління, так само як і численних західних інтелектуалів того часу, не могли бути реалізовані у західних «буржуазних» суспільствах.

«... ми добре бачимо, що війна позначає великий вигин [inflexion] філософії Мерло-Понті, як у плані сприйняття, так і у плані етики чи політики. Мерло-Понті сам відверто наголосив найістотніше [у цьому вигині]: воно стосується ірраціональності світу і, навіть, його пручання символізму, його дуже незначної реакції як на дискурс, так і на раціональну дію, зрештою на насильство. Проте не потрібно обманюватися щодо значення відкриття цих речей — відкриття, яким сам Мерло-Понті, можливо, не зміг розпорядитися належним чином» (Cléro, 2001: p. 248).

Війни, що «не відбулись»: Холодна війна та війна в Затоці

Відтоді, як «війна відбулась», для багатьох французьких філософів покоління М. Мерло-Понті заняття філософією стало невіддільним від посідання політичної позиції — «у цій битві їм більше не було дозволено залишитися нейтральними», проте після закінчення ДСВ «битва» стала асоціюватися передусім із ідеологічною боротьбою як всередині французького суспільства, так і між блоками-учасниками Холодної війни (далі — ХВ). Саме посідання різних політичних позицій у так зрозумілій «битві» чи, радше, різні погляди на політичне позиціонування філософа в ній, обумовили знаменитий розрив М. Мерло-Понті з Ж.-П. Сартром і «Тан Модерн» у 1953 році. Ще один представник цього покоління та цієї констеляції філософів — Р. Арон, вийшов зі складу редколегії «Тан модерн» ще у 1948 році, проте відмінність політичних позицій (у цьому випадку досить радикальна) між ним та іншими членами редколегії була результатом давньої і глибокої еволюції, так само спричиненої відкриттям історії. Водночас у випадку Р. Арона така еволюція почалася раніше і мала серйозніші наслідки, які цілком можна назвати «поворотом» — саме його постаті стосуються рядки М. Мерло-Понті з цитованої вище статті: «Навіть ті, з-поміж нас, хто, будучи більш поінформованим завдяки своїм подорожам, а також більш чутливим до нацизму завдяки своєму народженню чи, зрештою, вже озброєним більш точною філософією, не відокремлював свою особисту долю від європейської історії, навіть такі люди не знали, наскільки вони мали рацію» (Merleau-Ponty, 1966: pp. 246—247).

Р. Арон посідав досить активну політичну позицію ще у 1920-х роках, під час навчання у Вищій нормальній школі, проте побачені ним під час стажування в Німеччині у 1930—1933 роках піднесення нацизму і прихід нацистів до влади ¹¹ спонукали його до розриву з пацифізмом його учи-

¹¹ Р. Арон допоміг Ж.-П. Сартру отримати слідом за ним стипендію у Французькому інституті Берліна (1933—1934), проте прочитання «Буття і часу» М. Гайдегера вразило Ж.-П. Сартра значно більше, аніж прихід до влади нацистів.

теля Алена, а згодом і з панівною довоєнною французькою філософією. Його докторська дисертація — «Вступ до філософії історії», яка вийшла друком у 1938 році і була захищена в тому самому році в доволі відчутному контексті наближення війни, була написана в цілком академічному стилі, проте намагалася відповісти на запитання, порушені саме цією історичною ситуацією — запитання, на які, на його думку, не здатна була відповісти філософія представників попереднього покоління, включно з тими, хто був членом журі із захисту цієї дисертації¹². З початком війни Р. Арон припиняє заняття академічною філософією: спочатку служить в армії, а після перемир'я з Німеччиною приєднується до «Вільної Франції» Шарля де Голя і «продовжує війну за допомогою пропаганди» як публіцист лондонського журналу «Вільна Франція»; присвятивши перше післявоєнне десятиліття переважно політичній аналітиці та публіцистиці, він повернеться в університетські стіни вже як професор соціології.

Реакція Р. Арона на зустріч із (перед)воєнною реальністю відрізнялась від описаної реакції М. Мерло-Понті: відкриття історії стало для нього передусім поштовхом для опрацювання філософських засад, які давали б змогу її зрозуміти, чому він приділятиме увагу впродовж усього свого творчого життя, починаючи від обох його дисертацій¹³, і аж до «Лекцій про історію» в Колеж де Франс 1972—1974 років, виданих по смертю (Арон, 1989). Спробою такого розуміння є його книга «Війна за війною», присвячена «війнам XX століття» (Арон, 1951: р. 7), яку цілком можна назвати, скориставшись формулюванням М. Мерло-Понті, «викладеною історією», що «виражає світ з „ґрунтовністю“ філософського трактату». Її можна було б також вважати «великим післявоєнним текстом», проте вона написана в помітно відмінному контексті — під враженням від того, що практично одразу після закінчення ДСВ розпочалась наступна війна, а отже, аналіз послідовності й зв'язку двох світових воєн — періоду «від Сараєво до Хіросіми», у ній служить не стільки для того, щоб робити з них якісь висновки, скільки для того, щоб зрозуміти ситуацію ХВ не просто як протистояння двох ідеологій: однією зі ставок книги була апробація формули ХВ — «мир неможливий, а тотальна війна тимчасово неймовірна» (Арон, 1951: р. 8), запропонованої Р. Ароном у його попередній книзі — «Великий розкол», де вона стала назвою першо-

¹² У своїй «Передмові» до перевидання «Вступу до філософії історії» 1986 року, Сильвія Мезюр окреслює одночасно політичний та інституційний вимір «повороту» Р. Арона, завдяки якому захист дисертації відбувся на межі інтелектуального скандалу (Арон, 2005: сс. 4—7).

¹³ Окрім згаданого «Вступу до філософії історії», представленого на захисті як «головна» дисертація, у тому самому році вийшов «Нарис теорії історії в сучасній Німеччині. Критична філософія історії» (Арон, 1938), текст якого був представлений на захисті як «додаткова» дисертація, див. (Арон, 2005: сс. 470—474).

го розділу (Aron, 1948: pp. 13—31). Сам Р. Арон, пояснюючи свій інтерес до історії «воєн, що відбулися», наголошує, що «дослідження безпосереднього минулого не дає змоги передбачити майбутнє, але воно, щонайменше, дає змогу інтерпретувати теперішнє» (Aron, 1951: p. 8).

Дослідження Р. Арона були спрямовані не на якусь окрему реальність, котрою обернулися конкретні війни, зокрема ті, свідком і учасником котрих він був, предметом його уваги є сам феномен війни, її «конфліктність, яку можна назвати серцевиною війни», логіка протистояння сторін у реалізації своїх інтересів. Водночас у його реалістичному баченні міжнародних відносин така логіка протистояння була притаманна не лише війні, а й миру: реалістичний погляд на мир і війну як два можливі стани міжнародних відносин, що обумовлюють один одного, пропонує його наступна книга, «Мир і війна між націями» (1962)¹⁴. Уже на вершині своєї творчості, будучи професором Колеж де Франс, Р. Арон звертається до теми конфліктності війни у найвужчому розумінні — до засад стратегічної думки, реконструюючи творчість класика європейської воєнної стратегії — Карла фон Клаузевіца (1780—1831) і намагаючись зрозуміти значення його творчості для XX століття¹⁵.

Таким чином, «поворот» в думці Р. Арона, спровокований досвідом війни, є більш ніж радикальним: передусім він визначив його інтерес до історичної, політичної, соціальної реальності, який не можна звести лише до реакції на пережитий досвід; понад те, намагаючись вивчати цю реальність такою, якою вона є, Р. Арон виходить за межі філософії і використовує методи роботи історика, політолога, теоретика міжнародних відносин та соціолога, у певному сенсі й по-своєму реалізуючи програму, окреслену М. Мерло-Понті у «Феноменології сприйняття»: «філософія не має іншого призначення поза тим, щоб учити нас краще їх [речі або історичні ситуації] бачити, тому справедливим є твердження, що вона відбувається, руйнуючи себе як справжню філософію» (Мерло-Понті, 2001: с. 520). Звичайно, дослідницькі інтереси Р. Арона не зводилися лише до вивчення феномена війни, проте своєрідним епіцентром цих дослідницьких інтересів, а також засадничим історичним контекстом зрілого періоду його творчості була ХВ, побачити завершення якої йому не судилося: аналіз світу «після Холодної війни» став справою філософів наступного покоління.

У цьому розумінні ми маємо досить підстав, щоб поставити в ряд «великих післявоєнних філософських текстів у Франції» три статті Жана Бодриєра (1929—2007), зібрані під однією обкладинкою у книзі «Війна в Затоці не відбулась» (1991). Їх можна вважати «післявоєнними» у подвійному сенсі: з одного боку, ці статті написані під враженням від завер-

¹⁴ Український переклад: (Aron, 2000).

¹⁵ Ця робота вийде у двох томах під назвою «Мислити війну. Клаузевіц» (Aron, 1976).

шення ХВ, яка так і не переросла у Третю світову, тобто завершилася, так і не ставши війною у повному значенні цього слова. На думку Ж. Бодриєра саме в цьому полягає особливість нової післявоєнної ситуації: «Третя світова війна не відбулась, проте ми все-таки перебуваємо вже по інший бік від неї, так би мовити в утопічному просторі після-війни-яка-не-відбулась; саме у невизначеності, створеній цією відсутністю події, розгортаються теперішні зіткнення і постає питання: чи може війна все ще відбутися?» (Baudrillard, 1991: р. 24). З іншого боку, останнє запитання Ж. Бодриєра є риторичним, оскільки, на його думку, разом із подібним закінченням ХВ закінчилася і війна як така, тобто сама можливість війни; у цьому розумінні нова післявоєнна ситуація є не просто ситуацією «після Холодної війни», а ситуацією «після війни взагалі». Згідно з Ж. Бодриєром, війна стала неможливою, бо у ХВ перемогла не стільки одна з її сторін, скільки сам принцип цієї війни — принцип стримування, який, як справжній переможець, відтепер визначає післявоєнну ситуацію: «... стримування зовсім не закінчилося, якраз навпаки. Раніше воно діяло як взаємне стримування двох блоків через віртуальний надлишок засобів знищення. Сьогодні воно продовжує діяти ще більше як самостримування — тотальне самостримування, яке довело до саморозпуску Східного блоку, але й глибоке самостримування американської могутності, західної могутності в цілому, паралізованої самою своєю могутністю і нездатної визнати її та розпоряджатися нею в межах співвідношення сил. Ось чому війна в Затоці не відбудеться» (Baudrillard, 1991: р. 10)

Вторгнення Іраку в Кувейт 2 серпня 1990 року і його окупація практично без збройного опору, стали чи не першим випробуванням для світу «після Холодної війни», а можливість і реальність війни у відповідь на це вторгнення, тобто війни в Затоці, своєю чергою стало викликом для бачення цього світу як світу «після війни взагалі». Те, що отримало назву «війна в Затоці», відбувалася в два етапи: першим, підготовчим етапом була операція «Щит пустелі», яка розпочалася незабаром після вторгнення Іраку в Кувейт; ця операція полягала в накопиченні збройних сил антиіракської коаліції для захисту Саудівської Аравії та звільнення Кувейту. Власне бойові дії чи операція «Буря в пустелі» відбувалися з 17 січня по 28 лютого 1991 року, причому після 17 січня відбувалося головним чином бомбардування коаліцією іракських військ та об'єктів, а повномасштабна сухопутна операція (тобто війна в повному і традиційному її розумінні) чи, власне, операція зі звільнення Кувейту, тривала менше 100 годин упродовж 24—28 лютого 1991 року.

Статті Ж. Бодриєра, що увійшли до книги, чітко прив'язані до цієї хронології: «Війна в Затоці не відбудеться» (Baudrillard, 1991: pp. 9—17) вийшла 4 січня в газеті «Ліберасьйон», коли війська коаліції уже були зібрані й готові до наступу, який міг (чи мав) розпочатись за умови, що Ірак

не виконає вимоги ООН вивести війська з Кувейту до 15 січня; «Війна в Затоці справді відбувається?» (Baudrillard, 1991: pp. 19—62) написана в лютому, під операції «Буря в пустелі»; а «Війна в Затоці не відбулась»¹⁶ (Baudrillard, 1991: pp. 63—100) — у березні 1991 року, після того, як ця операція і війна цілому закінчилася. Розуміючи, наскільки ризикованим є не просто описувати й оцінювати поточні події в термінах філософської теорії, а й прогнозувати їх за допомогою цієї теорії в режимі реального часу, Ж. Бодриар зауважує у постскрипті до першої статті, що «продемонструвати неможливість війни саме в той момент, коли вона повинна відбутися, коли накопичуються ознаки її події, є тупим і безглуздим парі. Але ще тупішим було б пропустити таку нагоду» (Baudrillard, 1991: p. 17).

Міркування кожної зі статей відповідають динаміці війни в Затоці: перша стаття написана під час морально-психологічного протистояння двох сторін (обміну погрозами й вимогами, нагромадження військ біля кордонів, маніпуляцій заручниками тощо), у якому Ж. Бодриар вбачає свідчення неможливості війни «в утопічному просторі після-війни-як-не-відбулась», що продовжує таку ж неможливість часів ХВ: «ми не перебуваємо ні в межах логіки війни, ні в межах логіки миру, а в межах логіки стримування (яка невпинно проклала собі шлях упродовж сорока років Холодної війни, щоб проявитися в теперішніх подіях) — логіки слабких подій, до яких належать як події на Сході [«саморозпуск Східного блоку»], так і війна в Затоці» (Baudrillard, 1991: p. 13). У такому контексті згадане протистояння справді видається неспроможністю відповісти війською на відверту агресію чи заміною самої війни приготуваннями до неї (саме такою ретроспективно видавалася ХВ після свого закінчення): «із самого початку знали, що цієї війни не буде. Після гарячої війни (насильницького конфлікту), після холодної війни (рівноваги страху) прийшла мертва війна (розморожування холодної війни), у якій ми маємо справу з трупом війни» (Baudrillard, 1991: p. 9). Проте «труп війни» все ж розморозився: операція «Щит у пустелі» переросла в бойові дії в межах операції «Буря в пустелі», а після бомбардування іракських військ та об'єктів зрештою розпочалася повномасштабна сухопутна операція, відтак міркування другої статті описують особливості перебігу та сприйняття цієї очікуваної й одночасно несподіваної війни, тоді як третя стаття — написана вже після того, як війна в Затоці закінчилася і стали зрозумілими її результати та ціна їх досягнення, підсумовує Бодриарові міркування щодо характеру війни в Затоці як війни нового типу чи війни «після війни».

Війна в Затоці справді була війською, зовсім не схожою ні на Третю світову — як її уявляли собі під час ХВ, ні на попередні війни, причому як у своєму політичному аспекті, так і за своєю стратегією та характером

¹⁶ Таким чином, назва першої статті наслідує назву п'єси Ж. Жироу, тоді як назва останньої є антитезою до назви статті М. Мерло-Понті.

бойових дій. У багатьох відношеннях вона була настільки бездоганною, настільки відповідала вимогам ситуації «після Холодної війни» та «після війни взагалі», що її справді можна було б і не вважати війною. Передусім, це була не війна між рівноцінними силами з якщо не рівними то, щонайменше, порівнюваними шансами на успіх, а радше «поліцейська операція» з покарання *rogue state*, що залишилася без впливових союзників; ця операція була виконана силами коаліції, до якої входили не лише провідні країни Заходу та прозахідні країни з усіх континентів, а й чимало арабських та мусульманських країн, що позбавило бойові дії будь-якої релігійної і/чи ідеологічної конотації. Застосування сили мало бездоганний, з погляду міжнародного права, привід — відповідь на збройну агресію з метою звільнення території та відновлення суверенітету незалежної держави, а рішення щодо можливості застосування сили було ухвалене 29 листопада 1990 року Радою безпеки ООН (за умови, якщо Ірак сам не звільнить територію Кувейту до 15 січня 1991 року), причому всупереч традиціям ХВ жоден з постійних членів РБ ООН не скористався своїм правом вето (Китай утримувався, два непостійні члени — Куба та Ємен — проголосували проти).

Понад те, хоча СРСР все ще існував (одразу по закінченню війни в Затоці в СРСР пройде референдум 17 березня, сам факт проведення та результати якого засвідчать, що він радше живий, аніж мертвий), проте вже припинив бути «імперією зла» і після відмови від контролю над Східною Європою та, фактично, від міжнародних амбіцій в цілому, обмежився не дуже переконливими миротворчими ініціативами. Відтак, війна в Затоці не мала жодних шансів стати місцем протистояння двох блоків чи будь-яких міжнародних сил. Проте це, своєю чергою, стало викликом для США — організатора та лідера антиіракської коаліції: передусім тому, що після «саморозпуску Східного блоку» й нейтралізації СРСР вони, разом із «Західним блоком», залишились однією лише силою на планеті, здатною підтримувати міжнародний порядок; окрім того, на момент початку війни в Затоці минуло лише п'ятнадцять років після болючої поразки у В'єтнамі, і в американців не було жодного іншого варіанта, окрім як взяти реванш за цю поразку. Відтак США повинні були довести свою здатність як виконувати роль гаранта міжнародного порядку (що, зрештою, стимулювало рішучість президента США Джорджа Буша), так і застосовувати зброю в режимі «маленької переможної війни» — єдиного формату війни, що його відтепер були готові прийняти громадяни західних демократій. Така безальтернативність перебігу й результату війни перетворюється на аргумент Ж. Бодрияра, з якого він починає свою третю статтю: «... оскільки ця війна була виграна заздалегідь, ми ніколи не дізнаємося, як вона виглядала б, якби вона була насправді. Ми ніколи не дізнаємося, який вигляд мав би іракець, який воював би, маючи шанси

битися. Ми ніколи не дізнаємося, яким був би американець, який воював би, маючи шанс бути переможеним» (Baudrillard, 1991: p. 63).

Проте, на думку Ж. Бодриєра, йдеться не просто особливості війни в Затоці, а про засадничу характеристику нових воєн чи воєн «після війни взагалі» — війна припинила бути способом розв'язання конфліктів різних політичних сил чи різних країн, тобто тим, чим вона традиційно була: «війна, за винятком [війни] за Нового Світового Порядку, народжується з антагоністичних, руйнівних стосунків між двома противниками, які все ж мають характер двобою» (Baudrillard, 1991: p. 64). У тому, що за інерцією все ще називають «війною», не залишається нічого від давнього європейського розуміння війни як дуелі чи двобою, за допомоги якого розв'язують якусь суперечку, в якому в кожного з противників є якщо не рівні, то порівнювані шанси на перемогу, у якому противники кидають чи приймають виклик на власний страх і ризик, будучи готовими визнати «присуд зброї» відповідно до зрозумілих обом сторонам критеріям, а отже, не лише диктувати свої умови після перемоги, а й прийняти умови противника після поразки. Відтепер такі умови — умови спільного життя чи світового порядку, визначають у інший спосіб, що не залишило жодного місця війні й зробило застосування сили нелегітимним за винятком випадків, коли таке застосування сили є або легітимним захистом, або ж способом покарання за використання такого застарілого і, зрештою, непотрібного засобу як війна: «війна в Затоці є першою консенсусною війною, першою війною, що її вели законно і на світовому рівні, з метою покінчити з війною, з метою ліквідувати будь-яке зіткнення, здатне поставити під загрозу систему світового контролю, відсьогодні єдиною» (Baudrillard, 1991: p. 96).

Водночас ідеться не просто про втрату політичного значення самої по собі війни — вона, на думку Ж. Бодриєра, втратила його саме тому, що такого політичного значення («антагоністичних, деструктивних стосунків між двома противниками») відтепер позбавлена якщо не сама політика, то, щонайменше, міжнародні відносини: «рекламна, спекулятивна, віртуальна, ця війна не відповідає насправді більше Клаузевицевій формулі політики, продовженої іншими засобами, вона відповідає радше *відсутності політики, продовженої іншими засобами*. Не-війна є жахливим тестом як статусу, так і невизначеності політики» (Baudrillard, 1991: p. 21).

Моральна реальність війни

Книгу «Війна в Затоці не відбулась» навряд чи можна назвати *opus magnum* Ж. Бодриєра, однак цього тим більше не можна сказати про статтю «Війна відбулась» М. Мерло-Понті. Вони посідають дуже різні місця в їхньому корпусі творів: «Війна відбулась» була написана на старті само-

стійної філософської творчості М. Мерло-Понті і є своєрідною декларацією відкриття, завдяки війні, тем історії, суспільства, політики, тоді як Ж. Бодрияр пише «Війна в Затоці не відбулась» у період інтелектуальної зрілості, коли його концепція історії, суспільства, політики вже цілком сформувалася і йому цікаво було апробувати її на прикладі цієї війни¹⁷. Чи означає це, що інтерес Ж. Бодрияра до досить далекої від Франції війни в Затоці був суто теоретичним інтересом, не обумовленим жодним пережитим досвідом війни?

Якщо для М. Мерло-Понті, так само як і для багатьох представників його покоління французьких філософів, разом із ДСВ відкрився суспільний та політичний вимір їхнього філософування, то для Ж. Бодрияра, так само як і для багатьох представників його покоління французьких філософів, філософування було способом посідання позиції щодо політичних подій та еволюції суспільства у Франції та в усьому світі, що більшу частину їх дорослого життя перебував у стані ХВ. Холодна війна, а після неї і війна в Затоці, стала частиною їхнього пережитого досвіду, який, звичайно, був не «безпосереднім досвідом військового»: це передусім досвід громадян держави, яка так чи інакше брала участь у війні, а також інтелектуалів, які вважали своїм обов'язком посідати публічну позицію щодо неї. Варто також взяти до уваги, що мірою того, як наприкінці ХХ століття «безпосередній досвід військового» починає знову ставати привілеєм одних лише професійних військових — західні демократії відмовляються від загального військового обов'язку і переходять до професійних армій, такий досвід війни цивільних громадян набуває дедалі більшого значення, бо саме вони, в кінцевому підсумку, якщо не ухвалюють, то у прямій чи непрякій формі підтримують або ж не підтримують рішення щодо використання цих професійних армій у бойових діях. З огляду на це, навіть перебуваючи далеко і в безпеці від цих бойових дій¹⁸, цивільні громадяни відчують себе політично й морально відповідальними за них та їх наслідки як для своїх військових співгромадян, так і для цивільного населення тих країн, де ті відбуваються. Саме до такого досвіду війни апелюють міркування статей Ж. Бодрияра, проте Бодрияр не був би Бодрияром, якби обмежився оцінкою війни в Затоці з позиції публічного інтелектуала, який судить війну згідно з критеріями й цінностями

¹⁷ Що робить можливим аналіз цитованого тексту Ж. Бодрияра і в інших перспективах, зокрема, порушені мною далі теми, — у перспективі, що простягається від «Символічного обміну та смерті» (1976), український переклад (Бодрияр, 2004), до «Духу тероризму» (Baudrillard, 2002).

¹⁸ Трохи більш як через 10 років після виходу книги Ж. Бодрияра — 11 вересня 2001 року — стало остаточно зрозуміло, що географічна віддаленість від збройних конфліктів, у яких у той чи той спосіб задіяна професійна армія якоїсь країни, не є гарантією безпеки для цивільних громадян цієї країни.

ми згаданого М. Мерло-Понті «гуманізму», від яких французькі інтелектуали так і не відмовилися впродовж усієї ХВ. Водночас за суто Бодриєвим стилем і підходами до аналізу війни в Затоці, цитована книга увиразнює проблему, яка для нього самого мала би бути якщо не відкриттям, то, щонайменше, несподіваним підтвердженням його теоретичної інтуїції: подібні судження та оцінки є неможливими, оскільки зник сам предмет описаного досвіду війни цивільних громадян — те, що слідом за Майклом Волцером можна назвати моральною реальністю війни.

У своїй книзі «Справедливі та несправедливі війни» (1977), що вийшла друком одразу після закінчення війни у В'єтнамі¹⁹, М. Волцер так визначає цю реальність, яка дала назву першому розділові книги: «... наші аргументи і судження формують те, що я хочу назвати моральною реальністю війни, тобто увесь той досвід, що його описує мова моралі або у межах якого її з необхідністю використовують», наголошуючи, що «моральну реальність війни створюють не реальні дії солдатів, а опінії людей. Зокрема це означає, що її створює діяльність філософів, юристів та різного роду публіцистів» (Walzer, 2006: p. 15).

Першою перешкодою для формування моральної реальності війни в Затоці став її «реklamний, спекулятивний, віртуальний» характер: вона була чи не першою в історії цивілізації війною, що її можна було спостерігати на екрані телевізора в режимі реального часу. Така медіатизація війни спричинилася до подвійного й суперечливого ефекту: з одного боку, війна справді вийшла на «світовий рівень» і її моральна реальність мала би стати глобальною, бо за нею могли спостерігати всі, хто вважав себе громадянами світу; проте, з іншого боку, медіатизація в режимі реального часу спричинилася до втрати почуття реальності війни взагалі та до її своєрідної медійної маргіналізації, оскільки події війни і нечисленні зображення цих подій відверто не встигали за логікою медійної презентації і не витримували конкуренції з іншими, більш динамічними і яскравішими презентаціями: «Утопія реального часу робить подію одночасною в усіх точках земної кулі. Насправді те, що ми переживаємо в режимі реального часу, це не подія, а повномасштабна (тобто відповідна віртуальному масштабу — масштабу зображення) вистава руйнування події та викликання її духу («спіритизм інформації»: подія, ти тут? Війна в Затоці, ти тут?) в коментарі, у доповненні, в багатослівному представленні спікерів, що наголошує відсутність будь-якого зображення, неможливість зображення, відповідну ірреалізму війни» (Baudrillard, 1991: pp. 46—47).

Однією з рис, що забезпечувала згадану бездоганність війни в Затоці, була добре спланована й організована інформаційна політика, про-

¹⁹ Детальніше про цю книгу М. Волцера див.: (Йосипенко, 2024: с. 94 sq).

те тут ідеться не стільки про приховування чи цензурування інформації, скільки про відмінність розуміння того, що таке реальність війни, між, з одного боку, «ньюзмейкерами» війни та, з іншого боку, глядачами і журналістами. Німецький історик воєн Герффрид Мюнклер, аналізуючи особливості медійної презентації війни в Затоці, так описує цю відмінність: «... з погляду генерального штабу, війна зводиться до цифр, рисок, ліній та стрілок. Перевага в повітрі, переміщення військ, стан постачання боєприпасів — саме у цих термінах, на думку штабів, можна описати ситуацію [...] для бачення штабу характерна відмова від будь-якої суб'єктивності і будь-якої чутливості», натомість «щоб наблизитись до “автентичного бачення”, тобто до “реальності” війни, потрібно максимально дистанціюватися від бачення штабу. Поглядові згори, який є поглядом генералів, протиставляють погляд знизу, втіленням якого є люди, які щойно пережили бомбардування. Те, що вони мають сказати, є конкретним, промовистим, переповненим досвідом, для якого характерний високий рівень суб'єктивності та відмова від будь-якої квантифікації пережитого» (Münkler, 1993: p. 2)²⁰.

«Відмова від суб'єктивності і будь-якої чутливості» дублюється ще однією важливою рисою війни в Затоці: тенденцією до витіснення невіддільної від війни смерті як з віртуального, так із реального театру бойових дій, однією з причин, але, одночасно, і одним з наслідків якої є згадана медіатизація війни. Цей ефект, звичайно, не міг пройти повз увагу Ж. Бодриєра, який іронізує з приводу статистики втрат у війні в Затоці: «Простий підрахунок показує, що з 500 000 американських солдатів, задіяних упродовж семи місяців в операціях у Затоці, загинуло б утричі більше, якби вони залишалися в умовах цивільного життя — просто у дорожніх пригодах. Може варто передбачити збільшення кількості чистих воєн, щоб зменшити цифру загиблих у мирний час?» (Baudrillard, 1991: p. 74).

Уся описана вище логіка підготовки і проведення війни в Затоці була націлена саме на такий результат, оскільки мінімізація втрат військ коаліції була однією з вимог і водночас одним із викликів цієї війни: США та їх союзникам потрібно було будь-що уникнути чогось схожого на відносно недавню війну у В'єтнамі, а також, *last but not least*, продемонструвати свою перевагу — одночасно технічну, моральну і навіть історичну над противником. На перший погляд, досягнення цілком легітимних цілей війни з мінімальними людськими втратами мало би бути приводом для тріумфу: цінності «гуманізму» нарешті реалізувалися навіть в організації та проведенні такої негуманної справи, як бойові дії, перетворивши війну на більш гуманне заняття, аніж пересування на автотран-

²⁰ Цитована стаття є французьким перекладом уривку з книги Герффрида Мюнклера «Насильство та порядок, образ війни в політичній думці» (Münkler, 1992: SS. 197—207).

спорті мирними дорогами. Водночас, така мінімізація втрат є симптомом трансформації антропологічного виміру війни — не менш глибокої, ніж її політична трансформація: «Мінімальні втрати коаліціантів становлять серйозну проблему, чого не було в жодній з попередніх воєн. Можна вітати себе зі смішною цифрою загиблих, але ніщо не перешкоджає цій цифрі бути смішною. Це дивно, але війна без жертв більше не видається справжньою війною, це радше прообраз холостої війни²¹, війни ще більш нелюдської, оскільки без людських втрат» (Baudrillard, 1991: p. 81).

Ідея «чистої війни» — війни без убитих та поранених, втіленням якої стала знаменита у 1990-х роках доктрина американської армії «нуль убитих», була реакцією на травму воєн XX століття — не лише світових воєн, а й таких, як війна в Кореї чи війна у В'єтнамі. Це були війни з численними, а в окремих випадках і багатомільйонними людськими жертвами, військовими та цивільними, які ретроспективно часто видаються абсолютно марними. Одним з наслідків цієї травми була зміна погляду на війну наприкінці «короткого XX століття»: її головною реальністю поступово стає загибель людей, тобто моральна реальність *par excellence*, а головною фігурою — не герой війни, а її жертва; як зазначає Г. Мюнклер, з цього моменту «... „реальність“ війни природно була там, де падали бомби, де відбувалися руйнування, де вмирали, зрештою, там, де більше страждали від війни, ніж воювали. „Реальністю“ війни відтепер вважають не війну згідно з Клаузевіцем, тобто спробу силою зруйнувати волю противника, а радше прямі та непрямі, бажані чи не бажані наслідки цього протистояння політичних воель» (Münkler, 1993: p. 1). Позбавлення війни політичного значення виводить на перший план її моральну реальність, яка одночасно починає сприйматися як дуже проста й однозначна, тоді як війна в Затоці стає війною нового типу чи «не-війною» значною мірою тому, що зводить таку реальність майже до нуля.

Успіх війни в Затоці як війни нового типу утвердив переконання, що традиційна повномасштабна і довготривала міждержавна війна залишилася в минулому. Війни, які відбувалися і відбуваються в різних кутках планети, певною мірою зміцнювали це переконання, а нечасті винятки, здається, тільки підтверджували його: як зауважив Ж. Бодрияр з приводу війни, яка безпосередньо передувала «війні в Затоці» (тобто ірано-іракської війни 1980—1988 років), «... Іран та Ірак зробили максимум, щоб врятувати фікцію смертоносної, братовбивчої, жертвовної, нескінченної війни (на кшталт війни 1914-го). Але то були варвари і та війна з минулого нічого не говорила про статус та можливість війни сучасної» (Baudrillard, 1991: p. 24). Різного роду «смертоносні, братовбивчі, жертвовні, нескінченні війни» не зникли після завершення ХВ та встановлення «Нового Світового Порядку»: варто лише згадати численні зброй-

²¹ *Guerre blanche*, букв. «біла війна», пор. *tirer à blanc* — стріляти холостими.

ні конфлікти на теренах колишніх Югославії та СРСР або ж першу конголезьку війну (1996—1997), яка була наслідком геноциду тутсі в Руанді (1994), а згодом і другу конголезьку війну (1998—2003), яку деякі автори пропонують називати «Великою африканською» чи «Першою світовою африканською війною». Проте, попри доволі жваву гуманітарну реакцію на всі ці війни, політичну реакцію на них можна підсумувати тим самим Бодрияровим іронічним зауваженням: «... то були варвари і та війна з минулого нічого не говорить про статус та можливість війни сучасної»; зрештою, всі ці війни в кінцевому підсумку були етнічно забарвленими конфліктами, зумовленими або розпадом імперій та проблемами утворення на їхньому місці нових національних держав або ж, у африканському випадку, спадщиною колоніальних імперій²².

Натомість сучасними війнами почали вважати війни «асиметричні», у яких держави, що мають технічну перевагу і, з огляду на це, претендують на перевагу моральну та історичну, протистоять різного роду «варварам». Це стає новою перешкодою для формування моральної реальності, оскільки ділить потенційних жертв війни на два види: тих, чиєму перетворенню на жертв потрібно запобігти, мінімізуючи людські втрати регулярної професійної армії, та тих, кого така війна наперед позбавляє будь-яких шансів набутися статусу її жертви. Із двою, що традиційно передбачав взаємне визнання і, ще на початку ХХ століття, взаємну повагу противників, яка спиралася на рівність шансів як перемогти, так і загинути, війна нового типу трансформувалася у щось, можливо, значно гірше, аніж просто війна — якщо вжити слово зі словника іншого філософа, на своєрідну обернену «біополітику»²³, у якій противника позбавляють і суб'єктивності, і суб'єктності: «є якась глибока зневага в “чистій війні” — тій, що робить іншого неспроможним, але не знищує його тілесно, яка пишається тим, що не вбиває, а обеззброює та нейтралізує. У певному розумінні, вона гірша ніж інша, оскільки зберігає вам життя. Це як пониження: забираючи у вас менше, аніж життя, вас позбавляють чогось більшого, аніж життя. [...] Не воювати з іншим, а просто усувати його, є особливою образою: це як не торгуватися щодо ціни, тобто відмовляти в особистих стосунках» (Baudrillard, 1991: pp. 35—36).

²² Варто додати, що колективний Захід не залишався байдужим до проявів «варварства» на території Європи: операція «Союзна сила», проведена силами НАТО проти Югославії в 1999 році, поруч з війною в Затоці залишається прикладом успішної реалізації доктрини «нуль загиблих» (з боку НАТО).

²³ Або на просто «біополітику»: Г. Мюнклер зауважує, що під час двох світових воєн відбулася «...трансформація війни, котра з битви між людьми за допомогою зброї стала більше використанням зброї пристосованим до умиротворення людей» (Münkler, 1993: p. 7), відтак «асиметричні» війни мають тенденцію перетворитися просто на знищення «варварів» за допомогою високих технологій.

Обриси нового розуміння війни, яке Ж. Бодріяр намагається розгледити у війні в Затоці, зокрема трансформація її політичного та антропологічного аспектів, а також стирання, разом із традиційним розумінням війни, її моральної реальності, мали би стати проблемою і викликом для філософії, проте саме в цей момент війни, щонайменше у традиційному розумінні, припинили належати до пережитого досвіду філософів — для старшого покоління таким досвідом залишився досвід воєн і тоталітаризмів ХХ століття, тоді як молодше покоління жило вже у світі «після війни взагалі». Після 24 лютого 2022 року повномасштабна й довготривала міждержавна війна, яка на кшталт воєн ХХ століття є місцем зіткнення різних міжнародних сил, повернулася. Це стало не просто потрясінням і випробуванням, а й викликом для філософії та філософів. Не лише для тих, хто, якщо ще раз скористатися формулюваннями М. Мерло-Понті, був прихильником «оптимістичної філософії, що зводила людське суспільство до суми свідомостей, завжди готових до миру та щастя», і/чи намагався філософувати у якомусь абстрактному, вільному від історії та політики просторі, «однаково близькому як до Гайдегера, так і до Платона, як до китайців, так і до французів (насправді так само далеко як від одних, так і від інших)». Разом із поверненням війни у традиційному розумінні повернулася й моральна реальність такої війни з усією її складністю та суперечливістю, помноженою трансформаціями останніх десятиліть; ця реальність назавжди залишиться викликом для філософів, щонайменше тих, для кого ця війна стала пережитим досвідом.

ДЖЕРЕЛА

- Арон, Р. (2000). *Мир і війна між націями* (В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук, пер. з фр.). Київ: Юніверс.
- Арон, Р. (2005). *Вступ до філософії історії: есе про межі історичної об'єктивності* (С. Мезюр, перегляд та анотація видання; О. Йосипенко, С. Йосипенко, пер. з фр.). Київ: Український Центр духовної культури.
- Бодріяр, Ж. (2004). *Символічний обмін і смерть* (Л. Кононович, пер. з фр.). Львів: Кальварія.
- Йосипенко, С. (2022). Довге ХХ століття? *Філософська думка*, (3), 83—97. <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.083>
- Йосипенко, С. (2024). Від справедливої війни до справедливого миру. Моральні засади та межі компромісів під час війни. *Філософська думка*, 4, 87—112. <https://doi.org/10.15407/fd2024.04.087>
- Мерло-Понті, М. (2001). *Феноменологія сприйняття* (О. Йосипенко, С. Йосипенко, пер. з фр.). Київ: Український Центр духовної культури.
- Юнгер, Е. (2022). *Війна як внутрішнє переживання*. Київ: Стилєт і стилос.
- Alain. (1921). *Mars ou la guerre jugée*. Paris: Éditions de la Nouvelle Revue Française.
- Aron, R. (1938). *Essai sur une théorie de l'histoire dans l'Allemagne contemporaine. La philosophie critique de l'histoire*. Paris: Vrin.
- Aron, R. (1948). *Le Grand Schisme*. Paris: Gallimard.

- Aron, R. (1951). *Les guerres en chaîne*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. (1976). *Penser la guerre. Clausewitz*. T. I: *L'âge européen*; T. II: *L'âge planétaire*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. (1989). *Leçons sur l'histoire. Cours du Collège de France* (S. Mesure, établissement du texte, présentation et notes). Paris: Éditions de Fallois.
- Baudrillard, J. (1991). *La guerre du Golfe n'a pas eu lieu*. Paris: Galilée.
- Baudrillard, J. (2002). *Lesprit du terrorisme*. Paris: Galilée.
- Berns, T. (2019). *La guerre des philosophes*. Paris: PUF. <https://doi.org/10.3917/puf.berns.2019.01>
- Brague, R. (2019). Guerre et philosophie. In: Baechler, J. (ed.). *Guerre et Histoire* (pp. 283—292). Paris: Hermann. <https://doi.org/10.3917/herm.baech.2019.01.0283>
- Cléro, J.-P. (2001). Merleau-Ponty et la guerre. Un aspect des rapports de la philosophie de la perception et de la politique. *Études littéraires*, 33(3), 229—250. <https://doi.org/10.7202/501321ar>
- Merleau-Ponty, M. (1947). *Humanisme et terreur. Essais sur le problème communiste*. Paris: Éditions Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1955). *Les Aventures de la dialectique*. Paris: Éditions Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1966). La guerre a eu lieu. In: Merleau-Ponty, M. *Sens et non-sens* (cinquième édition; pp. 245—269). Paris: Éditions Nagel.
- Münkler, H. (1992). *Gewalt und Ordnung: das Bild des Krieges im politischen Denken*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Münkler, H. (1993). Représenter la “réalité” de la guerre. *Cultures & Conflits*, 09—10, 1—9. <https://doi.org/10.4000/conflits.300>
- Walzer, M. (2006). *Just and Unjust Wars. A Moral Argument with Historical Illustrations*. Fourth edition. New York: Basic Books.
- Worms, F. (2012). La guerre jugée par la philosophie, la philosophie jugée par la guerre. Les deux épreuves du XXe siècle. *Commentaire*, 140(4), 1075—1080. <https://doi.org/10.3917/comm.140.1075>

Одержано 30.11.2024

Прийнято до друку після рецензування 25.02.2025

Підписана до друку 12.03.2025

REFERENCES

- Alain. (1921). *Mars ou La guerre jugée*. Paris: Éditions de la Nouvelle Revue Française.
- Aron, R. (1938). *Essai sur une théorie de l'histoire dans l'Allemagne contemporaine. La philosophie critique de l'histoire*. Paris: Vrin.
- Aron, R. (1948). *Le Grand Schisme*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. (1951). *Les guerres en chaîne*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. (1976). *Penser la guerre. Clausewitz*. T. I: *L'âge européen*; T. II: *L'âge planétaire*. Paris: Gallimard.
- Aron, R. (1989). *Leçons sur l'histoire. Cours du Collège de France* (S. Mesure, établissement du texte, présentation et notes). Paris: Éditions de Fallois.
- Aron, R. (2000). *Peace and War* (trans. by V. Shovkun, Z. Borysiuk, H. Filipchuk). [In Ukrainian]. Kyiv: Univers. [=Арон 2000].
- Aron, R. (2005). *Introduction to the Philosophy of History: An Essay on the Limits of Historical Objectivity* (rev. and comment. by S. Mesure, trans. by O. Yosypenko, S. Yosypenko). [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainskyi Tsentr Dukhovnoi Kultury. [=Арон 2005].
- Baudrillard, J. (1991). *La guerre du Golfe n'a pas eu lieu*. Paris: Galilée.
- Baudrillard, J. (2002). *Lesprit du terrorisme*. Paris: Galilée.

- Baudrillard, J. (2004). *Symbolic Exchange and Death* (trans. by L. Kononovych). [In Ukrainian]. Lviv: Kalvaria. [=Бодріяр 2004].
- Berns, T. (2019). *La guerre des philosophes*. Paris: PUF. <https://doi.org/10.3917/puf.bern.2019.01>
- Brague, R. (2019). Guerre et philosophie. In: Baechler, J. (ed.). *Guerre et Histoire* (p. 283—292). Paris: Hermann. <https://doi.org/10.3917/herm.baech.2019.01.0283>
- Cléro, J.-P. (2001). Merleau-Ponty et la guerre. Un aspect des rapports de la philosophie de la perception et de la politique. *Études littéraires*, 33(3), 229—250. <https://doi.org/10.7202/501321ar>
- Jünger, E. (2022). *War as an Inner Experience*. [In Ukrainian]. Kyiv: Stylet i Stylos. [=Юнгер 2022].
- Merleau-Ponty, M. (1947). *Humanisme et terreur. Essais sur le problème communiste*. Paris: Éditions Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1955). *Les Aventures de la dialectique*. Paris: Éditions Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (1966). La guerre a eu lieu. In: Merleau-Ponty, M. *Sens et non-sens* (cinquième édition; pp. 245—269). Paris: Éditions Nagel.
- Merleau-Ponty, M. (2001). *Phenomenology of Perception* (trans. by O. Yosypenko, S. Yosypenko). [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainskyi Tsentru Dukhovnoi Kultury. [=Мерло-Понті 2001].
- Münkler, H. (1992). *Gewalt und Ordnung: das Bild des Krieges im politischen Denken*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Münkler, H. (1993). Représenter la “réalité” de la guerre. *Cultures & Conflits*, 09—10, 1—9. <https://doi.org/10.4000/conflits.300>
- Walzer, M. (2006). *Just and Unjust Wars. A Moral Argument with Historical Illustrations*. Fourth edition. New York: Basic Books.
- Worms, F. (2012). La guerre jugée par la philosophie, la philosophie jugée par la guerre. Les deux épreuves du XXe siècle. *Commentaire*, 140(4), 1075—1080. <https://doi.org/10.3917/comm.140.1075>
- Yosypenko, S. (2022). The Long Twentieth Century? [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, 3, 83—97. <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.083> [=Йосипенко 2022].
- Yosypenko, S. (2024). From a just war to a just peace. Moral principles and limits of compromises in wartimes. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, 4, 87—112. <https://doi.org/10.15407/fd2024.04.087> [=Йосипенко 2024].

Received 30.11.2024

Accepted for publication after review 25.02.2025

Signed for printing on March 12, 2025

Serhii YOSYPENKO,

Doctor of Sciences in Philosophy, the Head of Department
of History of Philosophy in Ukraine, Deputy Director,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences of Ukraine, 4,
Triokhsviatytelska St., Kyiv, 01001
serhii.yosypenko@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-5928-6638>

PHILOSOPHY AND MORAL REALITY OF WAR

The article continues the analysis proposed by R. Brague on the “consequences of the experience of war for philosophers” and “the influence of such experience on their way of thinking.” The author suggests distinguishing between different experiences of war based

on the nature of conflicts and the ways of participating in them. Furthermore, the article argues that philosophical thought can be influenced not only by firsthand experiences of war — whether as a soldier or a civilian affected by combat — but also by the discovery, through war, of unexpected aspects of human life or history that challenge certain philosophical theories, modes of philosophizing, or philosophy as a whole.

The article examines the reactions of 20th century French philosophers to war, particularly those who sought to summarize the experience of specific conflicts and conceptualize war as a reality that challenged them. Special attention is given to the differing perceptions of World War I and World War II by successive generations of philosophers, as illustrated by Alain's book "Mars, or the Truth about War" (1921) and M. Merleau-Ponty's article "The War Has Taken Place" (1945). The study also includes a comparative analysis of how World War II shaped the intellectual trajectories of M. Merleau-Ponty and R. Aron. The author argues that J. Baudrillard's book "The Gulf War Did Not Take Place" (1991) continues the tradition of "postwar" texts by French philosophers, summarizing the consequences of the Cold War and conceptualizing the nature of new forms of warfare.

Building on these analyses, the author demonstrates that one of the consequences of the transformation of warfare following the end of the Cold War has been the gradual disappearance of what M. Walzer termed the "moral reality of war," a characteristic feature of 20th century conflicts. However, with the resurgence of full-scale and prolonged interstate war due to Russia's aggression against Ukraine, this moral reality is being revived — posing a challenge, at the very least, those philosophers who have gained lived experience of this war.

Keywords: *lived experience of war, 20th century wars, 20th century French philosophy, moral reality of war, Russo-Ukrainian war.*